

УДК 821.161–98.09”10/12”

Джиджора Є. В.

доктор філологічних наук, професор,
кафедра української літератури
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Французький бульвар 24/26, Одеса, Україна, 65058
dzhidzhora@gmail.com
ORCID ID 0000-0003-3221-4866
[https://doi.org/10.18524/2307-8332.2021.1\(23\).251875](https://doi.org/10.18524/2307-8332.2021.1(23).251875)

СТИХИРИ ПЕРЕД РІЗДВОМ ХРИСТОВИМ В ІЛЛІНІЙ КНИЗІ: ОБ'ЄКТИ СИМВОЛІЗАЦІЇ

У статті розглядається гімнографічна пам'ятка раннього слов'янського літературного Середньовіччя – Стихири перед Різдом Христовим, які містяться у Ілліній книзі. У Стихирах виокремлено три об'єкти символізації: Ісус Христос, сакральна пара (Христос та Богородиця), подія народження Спасителя. Проаналізовано напрями та форми символізації вказаних об'єктів. Серед них названо символізацію як співпричетність впізнаваному персонажу / явищу Св. Письма, символізацію імені та символізацію як співпричетності Богу. У ході дослідження було встановлено, що у Стихирах перед Різдом Христовим літературна символізація є багатоаспектною та такою, що активно розгортається по усім трьом напрямкам.

Ключові слова: середньовічна література, гімнографія, Стихири перед Різдом Христовим, символ.

У середньовічній києворуській літературі «господська» різдвяна гімнографія становить певний цикл різножанрових співів, що включає три піснечі, азбучні стихири у канун свята, Службу у Неділю перед Різдом, Службу у Неділю після Різдва та, власне, Службу на Різдво Христове. Таке розмаїття гімнографічних творів не є винятковим. У середньовічних службових мінеях схожий цикл спостерігаємо і перед Богоявленням, а у Цвітній Тріоді – перед та після святкування Пасхи.

У слов'янських мінеях усі складові «господського» різдвяного циклу – завершені самостійні твори, укладені різними книжниками. У цій статті зосередимося на Стихирах перед Різдом Христовим (на 19–24 грудня). Ставимо собі за мету проаналізувати об'єкти символізації у Стихирах перед Різдом Христовим, розміщених в одному з найбільш давніх мінейних зібрань Київської Русі – Ілліній книзі, датованій XI–XII ст.

В Ілліній книзі Стихири перед Різдом Христовим складаються з тридцяти шести тематично пов'язаних пісень шостого гласу, що мають акровірші по буквам слов'янського глаголичного алфавіту. Через те у науковому середовищі ці піснеспіви прийнято називати Різдвяними азбучними стихирами [1,

20–21]. Болгарські славісти вважають, що Різдвяні азбучні стихирі належать до так званих «нововідкритих гімнографічних творів», написаних першими слов'янськими книжниками. Зокрема, К. Иванова-Константинова та Г. Попов припускають, що Стихири були укладені Климентом Охридським за зразком Ангельських стихир Романа Сладкопевця [2, 341–343; 4, 31–35].

Попри чітку тематичну спрямованість пам'ятки, у Стихирах можна виділити одразу три об'єкти естетизації. Це, по-перше, образ самого Спасителя, по-друге, образ сакральної пари – Христа та його Пречистої Матері і, по-третє, сама ситуація народження Сина Божого. Естетизація того або іншого об'єкта, як правило, передбачає сюжетно-наративну алюзію на якийсь біблійний (частіше за все, євангельський) епізод. Через те у Стихирах символізація як співпричетність впізнаваному явищу стає поетичною інтерпретацією ключових фрагментів Св. Письма.

Спаситель – головний об'єкт оспівування у Різдвяних азбучних стихирах. Тож, насамперед, проаналізуємо, яким чином відбувається символізація образу самого Христа. Упродовж твору гімнограф тричі співвідносить Сина Божого із природними світилами:

- «Горы и хълми възиграите свѣтло просвѣщаеми трѣслъньчънами зарями, днесъ бо приходить слнце незаходимо» [7, 354];
- «Звѣздою свѣтлою водящеся влѣсви отроча свѣтло паче слнца оучаще (*видавці Ілліної книги вважають, що тут має бути «оулоучаще»*) [7, 357] – Є. Д.) владыцѣ славъноумоу» [7, 356];
- «Въсия бо на земли звѣзда от Иакова пречиста, встанеть властель языкомъ ему же вѣрнии възъпиите людие» [7, 358–360].

В першій стихирі Спаситель названий сонцем, що не заходить і що освітлює гори та пагорби потрійною сонячною зорею. У другій стихирі сказано, що народжене немовля світить сильніше, ніж сонце. А у третій йдеться про те, що на землі засяяла пречиста зірка Якова – Повелитель, якому вклоняються усі народи. Останній символ можна вважати «загальним місцем» у різдвяній «господській» гімнографії. Адже у Службі на Різдво Христове (на 25 грудня) Спаситель теж оспівується як «звѣзда от Иакова въсия» [6, 384]. І, загалом, саяво зірки – найбільш поширене позначення Сина Божого у гімнографічних творах різдвяного циклу (відповідні символи містяться у Службі у Неділю перед Різдвом та у Службі на Різдво Христове).

У Стихирах перед Різдвом структурні параметри зіставлень Христа із природними світилами наступні. Символи сонця, що не заходить, і понадсонячного саява є традиційними у середньовічній літературі. Якщо брати до уваги найближчий літературний контекст Різдвяних азбучних стихир, укладених, судячи з усього, у X ст., то можна відзначити, що точно такі символи використовує, наприклад, знаний візантійський поет та оратор IX ст. св. Георгій Нікомидійський в одному із своїх численних «богородичних» творів – Слові на Зачаття та Різдво Богородиці. Щодо символу яскравого саява зірки Якова, то він біблійний.

Першоджерелом виступає старозавітне пророцтво про прийдешнє народження Спасителя світу [Числ. 24, 16–17]. Вочевидь, це зіставлення є подвійним символом, адже у вказаному фрагменті П'ятикнижжя про Сина Божого говориться не прямо, а завуальовано. А формою такого художнього завуальовання змісту стає символ зірки, що має зійти від коліна Якова.

Крім того, вказані символи є безособовими і розгорнутими, а за ступенем відповідності образу первообразу – різнототожними. У першому і другому символі Христос тотожний сонцю збільшеною мірою. Адже в одному випадку він освітлює гори та пагорби потрійною сонячною зорею, а в другому – світить «паче» сонця. Тож народжений Син Божий світить сильніше за природне світило. Натомість, у третьому символі Христос відповідає сяйву зірки Якова рівною мірою. Відтак тематичний блок «світлових» символів встановлює просторовий вимір образу Христа. Сяйво Творця, цієї уявної зірки Якова, знаходиться поза Всесвітом. І тому його можна визначити лише як таке, що є більшим, ніж сонячне сяйво.

Не менш показовою виглядає символізація сакральної пари у творі. Як і у Службі на Різдво Богородиці, особливість символізації сакральної пари полягає у тому, що гімнограф підбирає такі позначення Сина Божого та Діви Марії, які разом утворюють сакральне ціле. Спаситель та Божа Матір порівнюються із розквітлим жезлом: «Ис корени Иосеова жьзль прозябе Мария роди намъ Спаса мируу вьсемоу» [7, 356]. Пречиста Діва Марія – це той жезл, який несподівано проріс, тобто дав цвіт. І цим цвітом виявився Ісус Христос. Таке ж ціле реалізоване й у Службі на Різдво Богородиці та Службі на Воздвиження Хреста.

Структурні параметри символу розквітлого жезлу повністю співпадають із параметрами цього ж символу у Службі на Різдво Богородиці та Службі на Воздвиження Хреста. Відомий старозавітний предмет (жезл Аарона) є одним із прообразів Сина Божого та Діви Марії у Різдвяних азбучних стихирах. І оскільки цей символ наділяється різним семантичним навантаженням (у Службі на Різдво Богородиці та у Стихирах перед Різдом Христовим позначає святу пару, а у Службі на Воздвиження Хреста – Животворний Хрест, на якому Спаситель переміг смерть), то можна стверджувати, що розквітлий жезл – образна універсалія з широким діапазоном літературного застосування.

Символ розквітлого жезлу не єдина універсалія у творі. Схожими за типом образу та функціональністю можна вважати і символічні зіставлення святої пари із:

- вмістилищем Невмістимого («Живоносное чръво пошьшее паче ества зиждителя своего» [7, 354]);
- неопалимою купиною («В Синаи прообразова купину неопалимоу рождествьмъ являя Богородица Матере» [7, 364]);
- безсім'яним плодом Діви («Прѣчистая Дѣво его же роди бе-смене» [7, 372]);

- Тим, хто відчиняє «другі» двері, оскільки «перші» зачинилися («Двери отъвъръзъ пакы първыя жизни женою бо затворися и двою отъвързеся» [7, 370]).

У свідомості гімнографа непізнана таємниця породження людиною Господа продукує цікаві, релігійно глибокі картини: вміщення Невмістимого, горіння та незгорання куща, плід, що проріс без сім'я і залишив Матір Дівою, відкривання «других» дверей на шляху людини до Бога після того, як «перші» (райські) закрило гріхопадіння прабатьків.

Розглянемо літературне походження вказаних символів. Перший і третій символи (вмістилище Невмістимого та безсім'яний плід Діви) мають однакове першоджерело – євангельський діалог архангела Гавріїла з майбутньою Богородицею про те, що у неї від Святого Духа повинен народитися Спаситель миру [Лук. 1, 26–38]. Другий символ (неопалима купина) походить з старозавітної розповіді про зустріч пророка Мойсея з Богом на горі Хорив [Вих. 3, 1–3]. А четвертий символ (відчинення «других» дверей) водночас має біблійне і святоотецьке походження. Адже, з одного боку, символ закритих дверей відсилає нас до розмірковування пророка Єзекиїля про те, що Господь пройде «східними» воротами святилища, і вони залишаться зачиненими [Єзек. 44, 1–2]. З іншого боку, зачинені «східні» ворота – символ, що активно використовується для позначення Діви Марії у Службі на Різдво Богородиці. Утім, у Різдвяних азбучних стихирах ідея проходження крізь «східні» ворота не актуалізується. Натомість авторська увага акцентована на уявленні про Божу Матір як про двері, якими Син Божий прийшов у світ. А оскільки Христос прийшов виправити наслідки первородного гріху, то його прихід знаменує собою відчинення «других» дверей – відновлення через Діву Марію втраченого духовного потенціалу людини. Напевно, символ відкритих «других» дверей можна вважати гімнографічною редукцією старозавітного символу закритих «східних» дверей, реалізованого у Службі на Різдво Богородиці. Відтак укладач Стихир перед Різдвом Христовим знаходиться під впливом і біблійної, і ранньосередньовічної гімнографічної традиції.

Інші структурні параметри вказаних символів такі. За приналежністю до суб'єкта / об'єкта усі чотири безособові, адже належать до явищ, у тому числі, і до абстрактних (вмістилище Невмістимого). За наявністю пояснювального контексту усі символи подаються розгорнутими. І такими, що відповідають об'єктам зіставлення рівною мірою. За ознакою спроможності виносити в собі Творця світу Богородиця тотожна вмістилищу Невмістимого. За ознакою спроможності утримувати в собі Всевишню Силу і не бути пошкодженою – тотожна неопалимій купині. За ознакою спроможності народити без фізичного зачаття і залишитися Дівою – тотожна Діві, що має безсім'яний плід. І за ознакою проведення Христа («нового» Адама) в світ – тотожна «другим» відкритим дверям.

У Різдвяних азбучних стихирах вмістилище Невмістимого, неопалима купина, безсім'яний плід Діви та «другі» двері – символічні прообрази сакральної

пари. Позаяк вказані прообрази є досить поширеними не тільки у гімнографічних (скажімо, укладач Служби у Неділю перед Різдом Христовим послуговується символом вогняної купини: «Показави огньмь Мосѣови купиноу паче оума бо видѣ таино» [5, 348]), але й у інших жанрах середньовічної клерикальної літератури. Причому у різножанрових творах ці прообрази завжди використовуються в одному й тому самому значенні – символізують Діву Марію та її чудесний плід – Ісуса Христа. Оскільки ж ці символи функціонують як свого роду «загальні місця», їх можна назвати образними універсаліями з фіксованим діапазоном літературного застосування.

Загалом, усі символи святої пари мають одне спільне значення у Стихирах перед Різдом Христовим. Богородиця – провідник, що забезпечив прихід Бога у світ. А те, що укладач пам'ятки провадить цю думку за допомогою лише загальноновживаних символів, які закріпилися ще у творах близькосхідних та візантійських книжників, свідчить про його слідування ранньосередньовічній літературній традиції символізації святої пари.

У Різдвяних азбучних стихирах є ще один, не менш важливий, об'єкт символізації. Це сама подія народження Визволителя світу. В одній із стихирав автор визначає цю подію як велике диво: «Дивомь вся твар одержима чюду страшно уявляшюся на земли трепетно оужасається зиждителя приемлющи въ нищетьнѣ образѣ лежаща пеленами повита» [7, 354]. Те, що Творець світу прийняв скромний образ повитого пеленами немовля, – диво, перед яким трепече кожне творіння.

Символічне зіставлення самого факту народження Христа із незбагненим дивом є біблійним за своїм походженням. Окрім численних старозавітних пророцтв про чудесне походження Спасителя від Діви, тематичними першоджерелами цього символу можна вважати євангельські епізоди: вшанування Сина Божого волхвами і піднесення йому дорогоцінних дарів [Матф. 2, 10–12]; здивування пастухів ангельському співу [Лук. 2, 8–20]. Оскільки вказаний символ позначає абстрактне поняття, то він безособовий. Наявність пояснювального контексту вказує на те, що він розгорнутий. І за ознакою непізнаваної таємничості народження Христа дорівнює диву, перед яким тремтять усе живе. «Страшне» диво стає непередметним визначенням незбагненої події – приходу Спасителя в світ.

У Різдвяних азбучних стихирах символізація за напрямом встановлення співпричетності явищу дозволяє впровадити три взаємопов'язані ідейно-тематичні лінії. Це, по-перше, надання образу Христа семантики понадсонячного сйива, по-друге, оспівування сакральної пари Спасителя та Діви Марії як духовної єдності, завдяки якій Син Божий з'являється на світі, і, по-третє, втаємничення «дивної» події народження Христа.

Переходимо до символізації за напрямом встановлення співпричетності імені. У Різдвяних стихирах гімнограф активно послуговується багатьма символічними іменами Сина Божого. А згідно ранньохристиянського уявлення,

систематизованого в трактаті Діонісія Ареопагита «Про божественні імена», усіяке символічне ім'я Боже розкриває «понадсущну та сокровенну Божественність, боговидно явлену нам у священних Висловах» [3, 261]. Через те кожне «додаткове» ім'я служить богословською інтерпретацією біблійного образу Христа, відтвореному в Стихирах.

Окрім «Христос», у Різдвяних азбучних стихирах найпоширенішим іменем Спасителя стає «Слово». Гімнограф вживає його п'ять разів. Причому чотири рази це ім'я має характерний епітет – «безначальноу». Твердження про те, що Христос – безначальне Слово, сягає апостольських часів. Про це прямо пише апостол Іоанн у вступній частині свого Євангелія [Іоан. 1, 1–10]. У працях учнів апостолів «безначальне Слово» стає одним з основних символічних імен Спасителя.

Інші поширені імена Христа у Різдвяних стихирах – Цар і Володар. Кожне з них вжито по три рази, причому із різними уточненнями. Гімнограф оспівує Спасителя як «віфлеємського Царя», «Царя всіх людей» та «невмістимого Царя». А щодо «Володаря», то це ім'я двічі використано без супровідних епітетів, а один раз Христос постає «віфлеємським Володарем».

Вказані імена досить репрезентативні у загальній концепції прославлення образу народженого Сина Божого. По-перше, «невмістимість» Творця узгоджується з його «безначальністю», явлений в попередньому імені. А також додатково розкриває один із аналізованих вище символів Христа – вмістилище Невмістимого. По-друге, акцент на віфлеємському походженні Царя-Володаря, звісно, не випадковий. Оскільки у творі центральною подією є народження Спасителя, то для автора стає важливим наголосити на виповненні старозавітного пророцтва про те, що Місія постане у Віфлеємі [Матф. 2, 6; Мих. 5, 2–4].

Серед інших імен Христа варто відзначити «Спаситель», «Господь» та «Ізбавитель», які використані по два рази у творі. А також – «Отець», «Бог», «Творець», «Зиждитель» та «Премудрість», які вжито по одному разу. Усі наведені імена відображають біблійну традицію іменування Христа, прокоментовану у вже згадуваному трактаті Діонісія Ареопагита. На особливу увагу заслуговує «Премудрість», одне з найбільш вишукано-завуальованих Божих імен. Вперше це визначення з'являється у старозавітних Притчах премудрого царя Соломона («Премудрость созда Себе Дом и утверди столпов седмь» [Притч. 9, 1]). У ранньохристиянській літературі це ім'я стає чи не найбільш обговорюваним та інтерпретованим, зокрема, в екзегетичних творах святих отців-каппадокійців і, особливо, Григорія Нисського.

Багате розмаїття символічних імен вказує на акумулювання тривалої святоотецької традиції іменування Сина Божого у Різдвяних азбучних стихирах. Гімнограф послуговується широким спектром загальноживаних визначень Христа. І при цьому особливо наголошує на «передвічності» Бога-Слова (5 разів), на виконанні ним місії духовного спасіння людства (сумарно – 4 рази) та на його віфлеємському походженні (2 рази).

Тепер зосередимося на третьому напрямі символізації – встановленні співпричетності Богу. На перший погляд, встановлення співпричетності Богу у гімнографічному творі, присвяченому народженню Спасителя, видається концептуально надлишковим. Однак саме цей компонент якнайкраще дозволяє показати християнське со-підпорядкування іпостасей Св. Трійці і, зокрема, взаємини Сина Божого із Богом-Отцем та Богом-Духом.

У Стихирах перед Різдвом Христовим взаємодія іпостасей Св. Трійці показана за допомогою виявлення божественної енергії. Оскільки Христос неодноразово відтворюється як Ізбавитель, такою енергією стає благодатна всеперемагаюча сила. Саме цією силою Син Божий визволяє людській рід від лещат гріху: «Нъ приде изъять из истыѣния Владыко противнаго врага низъложити» [7, 354]. Саме цією силою Христос знищує диявольську державу: «Разаряеть адову державу самъ и съмъртную силу» [7, 364]. І саме цій силі дивується безтілесний світ: «Чини бесплътнии ангели и архангели, власти и силы, херовимъ и серафимъ, трепетно дивятся възирающе» [7, 368]. Благодатна вседолаюча сила служить тим засобом, яким Христос оновлює світ. Відтак ця божественна енергія – головний об'єкт простору Бога-Сина у пам'ятці.

Символізація благодатної сили як одної з божественних енергій, що з'єднує Сина Божого із Богом-Отцем та Богом-Духом, здійснюється і в інших гімнографічних творах різдвяного «господського» циклу. Зокрема, укладач Служби на Різдво (на 25 грудня) зосереджений на тому, аби показати, як благодатна Божа сила, що прийшла в світ з народженням Спасителя, духовно звільнює людство.

Таким чином, у Різдвяних азбучних стихирах символізація за напрямом встановлення співпричетності Богу відбувається у відповідності до загальних традицій різдвяної «господської» гімнографії. Автор оспівує триєдину сутність Творця, який через своє народження виказує божественну благодатну силу, що руйнує «диявольську державу» і тим самим позбавляє людину смерті.

У Стихирах перед Різдвом Христовим літературна символізація вказаних об'єктів (Ісуса Христа, сакральної пари, самої події народження Спасителя) активно розгортається по усім трьом напрямам. При цьому на кожному напрямі символізація постає не однорідною, а багатоаспектною. За напрямом встановлення співпричетності явищу під символізацію підпадають одразу три об'єкти, що, скоріш, є виключенням, аніж нормою навіть у «господсько-богородичній» гімнографії, де зазвичай разом оспівуються Син Божий та Діва Марія. Образи Христа, сакральної пари та самої події народження Спасителя здебільшого позначаються образами універсаліями з широким (розквітлий жезл) або фіксованим (неопалима купина, безсім'яний плід, двері, тощо) діапазоном гімнографічного застосування. За напрямом встановлення співпричетності імені естетичному осмисленню піддано майже півтора десятки символічних найменувань Христа, серед яких найпоширенішими виявилися «Слово» та «Спаситель» («Ізбавитель»). А за напрямом встановлення співпричетності Богу акцент зроблено на особливій формі взаємодії між трьома іпостасями Св. Трійці.

Цією формою є виявлення благодатної всеперемагаючої сили – божественної енергії, що долає диявольське царство гріху і звільняє людину. У результаті такої символізації виникає складний, але цілісний образ Місії–Визволителя.

Список використаної літератури

1. Верещагин Е. М., Крысько В. Б. Наблюдения над языком и текстом архаичного источника – Ильиной книги (начало). *Вопросы языкознания*. Москва. 1999. № 2. С. 3–26.
2. Иванова-Константинова К. Два неизвестни азбучни акростиха с глаголическа подредба на буквите в среднобългарски празничен миней. *Константин-Кирил Философ*: Доклади от симпозиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му. София, 1971. С. 341–365.
3. Корпус Ареопагитикум. О божественных именах. *Восточные отцы и учителя Церкви V века*. Москва, 2000. С. 261–322.
4. Попов Г. Акростих в гимнографическом творчестве учеников Кирилла и Мефодия. *La poesia liturgica slava antica (Древнеславянская литургическая поэзия)*. XIII Международный съезд славистов (Любляна, 15–21 август 2003). Доклади. Scienze-Sofia, 2003. С. 30–55.
5. Служба на Неделю перед Рождеством Христовым. *Ильина книга*. Рукопись РГАДА, Тип. 131 / Лингвистическое издание, подготовка греческого текста, комментарии, словоуказатели В. Б. Крысько. М., 2005. С. 338–352.
6. Служба на Рождество Христово. *Ильина книга*. Рукопись РГАДА, Тип. 131 / Лингвистическое издание, подготовка греческого текста, комментарии, словоуказатели В. Б. Крысько. М., 2005. С. 376–404.
7. Стихиры перед Рождеством Христовым. *Ильина книга*. Рукопись РГАДА, Тип. 131 / Лингвистическое издание, подготовка греческого текста, комментарии, словоуказатели В. Б. Крысько. М., 2005. С. 352–372.

Dzhidzhora Ye.V.

D. Sc.(Philology), Professor at the Chair of Philology

Department of Ukrainian Literature

Odessa I. I. Mechnikov National University

dzhidzhora@gmail.com

ORCID ID0000-0003-3221-4866

STYKHYRY BEFORE CHRISTMAS IN ILLINA'S BOOK: OBJECTS OF SYMBOLIZATION

The article examines the hymnographic monument of the early Slavic literary Middle Ages – Stykhyry before Christmas, which are contained in the Illina's Book. Jesus Christ is the main object of worship in the Christmas alphabet Stykhyry. Another object of symbolization is the scraper couple (Jesus Christ and the Virgin Mary). The third object is the event of the birth of the Liberator of the world. In Stykhyry before Christmas, the literary symbolization of these objects is actively unfolding in all three directions. At the same time, in each direction the symbolization appears not homogeneous, but multifaceted. In the direction of establishing complicity in the phenomenon, three objects fall under the symbolism at once, which is rather an exception than the norm even in the «godly-virgin» hymnography, where the Son of God and the Virgin Mary are usually celebrated together. Images of Christ, the sacred couple, and the event of the Savior's birth are mostly represented by figurative universals with a wide (blossoming scepter) or fixed (unburned bush, seedless fruit, door, etc.) range of hymnographic applications. And in the direction of establishing

communion with God, the emphasis is on a special form of interaction between the three incarnations of the Holy Trinity. This form is the manifestation of the gracious all-conquering power – the divine energy that overcomes the devilish realm of sin and liberates man.

Key words: *medieval literature, hymnography, Stykhyry before Christmas, symbol.*

Reference

1. Vereshhagin E. M., Krys'ko V. B. (1999) Nabljudeniya nad jazykom i tekstem arhaichnogo istochnika – Il'inoj knigi (nachalo) [Observations on the language and text of the archaic source – Illina's book (beginning)]. Voprosy jazykoznanija. № 2. S. 3–26 [In Russian].
2. Ivanova-Konstantinova K. Dva neizvestni azbuchni akrostiha s glagolicheska podredba na bukvite v srednoblgarski prazdnichen minej [Two unknown alphabetic acrostics with Glagolitic arrangement of letters in a Middle Bulgarian holiday pass].
3. Konstantin-Kiril Filosof: Dokladi ot simpoziuma, posveten na 1100-godishninata ot smrtta mu. Sofija, 1971. S. 341–365 [In Bulgarian].
4. Korpus Areopagitikum. O bozhestvennyh imenah [About divine names]. Vostochnye otcy i uchiteli Cerkvi V veka. M., 2000. S. 261–322 [In Russian].
5. Popov G. Akrostih v gimnograficheskom tvorchestve uchenikov Kirilla i Mefodija [Acrostic in the hymnographic work of the disciples of Cyril and Methodius].
6. La poesia liturgica slava antica (Drevneslavjanskaja liturgicheskaja poezija). XIII Mezhdunarodnyj sezd slavistov (Ljubljana, 15–21 avgust 2003). Dokladi. Scienze-Sofia, 2003. S. 30–55 [In Russian].
7. Sluzhba na Nedelju pered Rozhdestvom Hristovym [Sluzhba for the Week before Christmas]. Il'ina kniga. Rukopis' RGADA, Tip. 131 / Lingvisticheskoe izdanie, podgotovka grecheskogo teksta, komentarii, slovoukazateli V.B. Krys'ko. M., 2005. S. 338–352 [In Old Slavic].
8. Sluzhba na Rozhdestvo Hristovo [Christmas sluzhba]. Il'ina kniga. Rukopis' RGADA, Tip. 131 / Lingvisticheskoe izdanie, podgotovka grecheskogo teksta, komentarii, slovoukazateli V.B. Krys'ko. M., 2005. S. 376–404 [In Old Slavic].
9. Stihiry pered Rozhdestvom Hristovym [Stihiry before Christmas]. Il'ina kniga. Rukopis' RGADA, Tip. 131 / Lingvisticheskoe izdanie, podgotovka grecheskogo teksta, komentarii, slovoukazateli V.B. Krys'ko. M., 2005. S. 352–372 [In Old Slavic].

Статтю подано до редколегії 6 вересня 2021 р.